

O KONCENTRACIONOM LOGORU JASENOVAC

*Nataša Mataušić
Hrvatski povijesni muzej
Zagreb*

Koncentracioni logor Jasenovac bio je prvi sustavno izgrađivani logorski kompleks (i sabirni i prolazni i radni) na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske, jedini koji je neprekidno djelovao kroz cijelo vrijeme njena postojanja, najveći po prostoru koji je zauzimaao, po broju logoraša koji su kroz njega prošli i po broju žrtava koje su u njemu stradale. Osnovan je u ljeto 1941. godine nedaleko od mjesta Jasenovac na lijevoj obali Save. Bio je mjesto zatočenja, prisilnog rada i likvidacija velikog broja Srba, Židova, Roma i Hrvata, kao i svih drugih protivnika ustaškog režima. Sastojao se od nekoliko

logorskih jedinica osnovanih u kratkim vremenskim razmacima, u većoj ili manjoj udaljenosti od samog mjesta Jasenovac: Logor I (Bročice), Logor II (Krapje), Logor III - Ciglana Jasenovac, Logor IV - Kožara i Logor V - Stara Gradiška. U sastavu logora, u okolnim selima nalazile su se i logorske ekonomije: Mlaka, Jablanac, Gredani, Bistrica i Ferinčani.

U travnju 1945. godine ustaške vlasti, očekujući skori poraz odlučile su likvidirati sve zatočenike logora, a mjesto i logor Jasenovac do temelja srušiti i spaliti kako bi se prikriili svi tragovi zločina. Bio je 22. travnja kada se dio posljednjih muških zatočenika odlučio na pokušaj proboja iz logora. Od njih 600 proboj je preživio 91 zatočenik. Isti dan samo nekoliko sati kasnije, započeo je i proboj zatočenika iz Kožare. Od 176 spasilo ih se samo 11.

Kada su jedinice XXI. srpske divizije 2. svibnja 1945. ušle u porušeno naselje i nedaleko od njega logor Jasenovac, većina logorskih objekta bila je uništena. Prvi uvidaj o zatečenom stanju u logoru obavila je Okružna komisija Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz Nove Gradiške 11. svibnja 1945. godine.

*Logoraška žica s ostacima odjeće
Jasenovac, 11. V. 1945. godine*

Osnivanje Spomen područja - Jasenovac i Memorijalnog muzeja

I dok su brojni nacistički logori razasuti diljem Evrope uglavnom sačuvani u izvornom obliku ili su logorski objekti i izgled logora naknadno rekonstruirani, u Jasenovcu se uništio svaki trag postojanja logora.¹

Raščišćavanje terena logora trajalo je nekoliko godina, a građevni materijal korišten je, navodno, za obnovu porušenih kuća okolnih sela. Prostor nekadašnjeg logora s vremenom je zarastao u korov i drač.

Iako se već krajem 50-ih godina poduzima niz konkretnih akcija s namjerom da se realizira ideja o obilježavanju prostora bivšeg logora, tek 1963. godina započinje organizirano krčenje prostora, a sljedeće godine i izgradnja centralnog spomenika.

Monumentalni spomenik "Cvijet", koji i danas dominira jasenovačkim pejzažom, djelo arhitekta Bogdana Bogdanovića, svečano je otvoren 4. srpnja 1966. godine. Kameni cvijet, stalno okrenut suncu, prema zamisli svoga autora simbolizira neuništivost života.

Ideja o potrebi osnivanja jedne institucije memorijalnog tipa koja će se baviti proučavanjem, istraživanjem i muzejskom prezentacijom teme logora Jasenovac realizirana je 1. srpnja 1968. godine osnivanjem ustanove Spomen područje – Jasenovac. Samo nekoliko dana kasnije, 4. srpnja, otvoren je i Memorijalni muzej. Brzina kojom se pristupilo izgradnji memorijalnog muzeja i realizaciji stalnog postava upravo je začuđujuća. Za samo 16 mjeseci napravljeni su idejni projekti i sagrađene zgrade memorijala (ing. Petar Vovk), interijera izložbene (Đuka Kavurić) i kino-dvorane (ing. Petar Vovk), te realiziran muzejski postav. Ovaj prvi muzejski postav realizirao je bivši Muzej revolucije naroda Hrvatske iz Zagreba.²

U izložbenoj dvorani, na zidu nasuprot širokih ulaznih vrata postavljena je skulptura akademskog kipara Dušana Džamonje "Žrtvama fašizma u Jasenovcu". Ova skulptura satkana od lanaca simbolizira ropstvo i jednu od radionica logora.³

Do 1971. godine izgrađeni su svi objekti i završeno hortikulturno uređenje okolice.⁴

U sljedećim godinama obilježeni su i uređeni grobni lokaliteti (Limani, Mlaka, Uštica, Krapje i Donja Gradina), dograđeni novi radni prostori i pokrenuta samostalna izdavačka djelatnost, najprije u obliku internog glasila "Poruke", a zatim i biblioteke istog naziva. Organiziraju se predavanja, znanstveni skupovi, projekcije dokumentarnih filmova i producira snimanje dokumentarnog filma o logoru "Evandjelje zla".⁵ Tiskaju se razglednice, značke i privjesci, a brojem posjetilaca Memorijal nadmašuje gotovo sve muzejske institucije u zemlji. U sastav Spomen područja 1983. godine ulaze svi lokaliteti bivšeg logora

Detalj s informativne izložbe "Spomen područje Jasenovac 1968.-1991." snimio: Igor Brzoja

Jasenovac: područje logora III - Cigłana, logor IV - Kožara u samom mjestu Jasenovac, Donja Gradina, Uštica, Krapje, Bročice, Mlaka, Jablanac, logor V - Stara Gradiška, Dubičke krečane i Bistrica.

Muzejski postav obnovljen je 1988. godine u suradnji s kustosima iz Novog Sada.⁶ Na novom postavu bilo je izloženo oko 600 izložaka: fotokopija dokumenata, fotografija i predmeta koji su prezentirali povijest jasenovačkog logora kroz četiri godine njegova postojanja.

Sudbina Spomen područja - Jasenovac u vrijeme Domovinskog rata

Iako nakon napada JNA na Sloveniju i srpskih barikada po Hrvatskoj u Spomen području više nije bilo posjetilaca, rad se i dalje redovito odvijao do sredine srpnja 1991. godine. U kolovozu 1991. godine većina djelatnika srpske nacionalnosti nije se vratila s godišnjih odmora. Preostali djelatnici spremili su sve eksponate u muzejsko spremište, a u suradnji s Muzejskim dokumentacijskim centrom iz Zagreba obavljeno je mikrofilmiranje svih inventarnih knjiga.⁷

Na žalost, muzejska građa nije bila evakuirana na sigurnije mjesto. Jasenovac je napadnut 25. rujna, a 8. listopada u njega je ušla vojska "Republike Srpske Krajine".

Tijekom srpske okupacije Memorijalni muzej je devastiran, a sva muzejska, arhivska i dokumentacijska građa otuđena i tajnim putevima prebačena u Bosnu i Hercegovinu.⁸

Da navedena građa nije uništena, već brižljivo sačuvana i iskorištena u propagandne svrhe u cilju dokazivanja "genocidnosti hrvatskog naroda" najočiglednije potvrđuje izložba "Jasenovac - sistem ustaških logora smrti" koju su zajednički realizirali Muzej Vojvodine iz Novog Sada i Muzej žrtava genocida iz Beograda. Izložba je otvorena u Beogradu 22. travnja 1997. godine. Bila je popraćena dvojezičnim katalogom (na srpskom i engleskom jeziku) na 122 stranice ilustrirana

fotografijama i fotokopijama dokumenata i predmeta koji su se nekad nalazili u Memorijalnom muzeju u Jasenovcu.⁹ Nestala je i sva građa s muzejske izložbe “Dokumenti zločina” postavljene neposredno prije početka Domovinskog rata u autentičnom prostoru logorske kule, koja je sastavni dio Spomen područja - Jasenovac.¹⁰

Detaljni podaci o sudbini Spomen područja - Jasenovac tijekom okupacije i zatečenom stanju nakon oslobođenja, rađeni su na osnovu izvješća Promatračke misije EZ-a i Državne uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine, a objavljeni su u publikaciji *Ratne štete na muzejima i galerijama u Hrvatskoj*, u izdanju Muzejskog dokumentacijskog centra, Zagreb, 1997.

Inicijativa Ministarstva kulture Republike Hrvatske na uređenju Spomen područja - Jasenovac i izradi novoga postava Memorijalnog muzeja

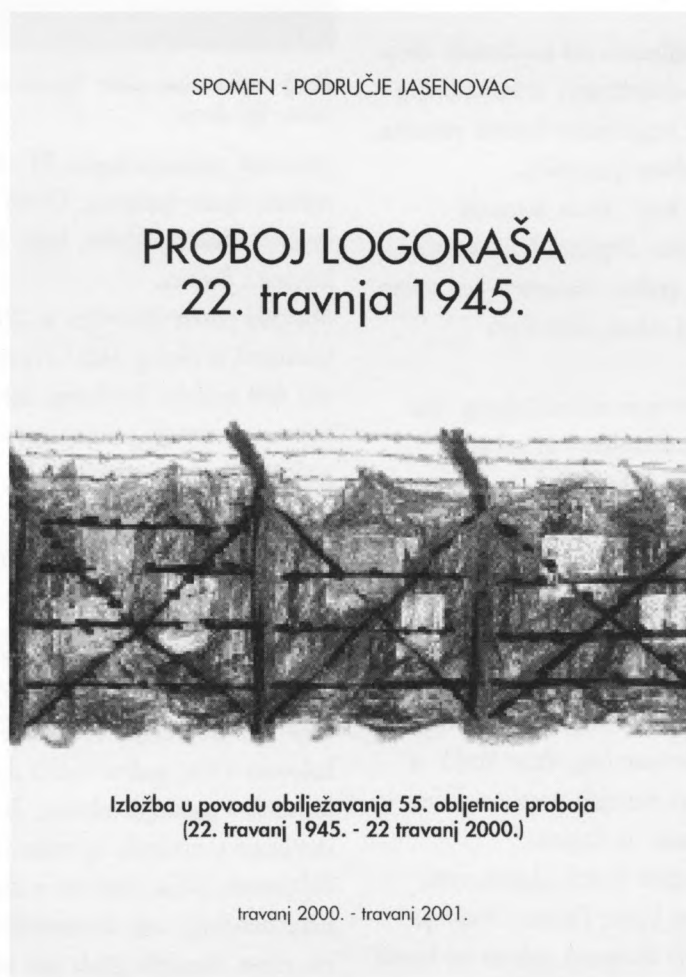
Odmah po oslobođenju ovoga područja, u svibnju 1995. godine, posebna komisija Ministarstva kulture za popis i procjenu ratnih šteta na spomenicima kulture, utvrdila je činjenično stanje. Na osnovi mikrofilmiranih knjiga inventara i u suradnji s Ministarstvom vanjskih poslova RH pripremljena je cjelovita stručna dokumentacija kao podloga za pokretanje zahtjeva za povrat otuđene muzejske, arhivske i dokumentacijske građe Memorijalnog muzeja Jasenovac. Na osnovi Projekta i plana sanacije Spomen područja - Jasenovac, započelo je cjelovito uređenje i revitalizacija područja. Sredinom svibnja 1998. godine Ministarstvo kulture RH imenovalo je i Povjerenstvo za izradbu privremenog muzejskog postava. Osnovna zadaća imenovanog Povjerenstva bila je da na temelju pristupačne muzejske i arhivske i druge dokumentacijske građe izradi prijedlog muzejskog postava.

U Povjerenstvo su imenovani: Katarina Babić, viši savjetnik Ministarstva kulture, Jelka Smreka, kustos na dužnosti ravnatelja Spomen-područja Jasenovac, Vladimira Pavić, viši kustos Muzejskog dokumentacijskog centra u Zagrebu, Mate Rupić, kustos, voditelj Odjela za političke stranke Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, Nataša Mataušić viši kustos Hrvatskog povijesnog muzeja u Zagrebu i mr. Zdravko Dizdar, Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Rad Povjerenstva

Na sastancima Povjerenstva, osim stručnih muzejskih poslova, raspravljalo se i donosilo zaključke u cilju rješavanja pojedinih problema koji su se javljali tijekom realizacije projekta obnove Spomen područja - Jasenovac: razminiranje i hortikulturno uređenje okolice, obnova zgrade Muzeja i radnih prostorija, restauriranje i konzerviranje reljefa Dušana Džamonje “Žrtvama fašizma”, istražni radovi za sanaciju “Kamenog cvijeta” Bogdana Bogdanovića kao i restauraciju i konzervaciju logorskog vlaka. Za obilježavanje proboja zatočenika iz logora Jasenovac za 1999. godinu (22. travnja) predložena je i realizirana informativna izložba pod nazivom “Spomen područje - Jasenovac 1991. – 1999.”

Fotografijom, kao sredstvom

Naslovnica kataloga izložbe u povodu obilježavanja 55. obljetnice “Proboj logoraša 22. travnja 1945.”, autora Berislava Brajkovića snimio: Igor Brzoja

dokumentarnog bilježenja stvarnosti i promjena prikazali smo sudbinu Spomen područja - Jasenovac kroz tri kronološko-tematske cjeline: “Spomen - područje Jasenovac 1968.-1991.”, “Vrijeme srpske okupacije listopad 1991. - svibanj 1995.” i “Radovi na poslijeratnoj obnovi”. U dvije vitrine izložili smo izvorne muzejske predmete koji su skupljeni od 1995. godine, i koji su u tome trenutku predstavljali sav fundus Memorijala, dokumentaciju o izvršenim građevinskim i drugim radovima, kao i katalog izložbe “Jasenovac sistem ustaških logora smrti”, Muzeja

Vojvodine iz Novog Sada i Muzeja žrtva genocida iz Beograda. Kako bismo pokazali (i dokazali) brojnost muzejskih predmeta koji su se prije Domovinskog rata čuvali u Memorijalu izložili smo fotokopije upitnika Muzejskog dokumentacijskog centra s podacima o svim otuđenim predmetima.¹¹

Uz izložbu je bio predviđen (i napisan) opširniji informativni listić koji je sadržavao osnovne podatke o osnivanju i djelatnosti logora, osnivanju i djelovanju Spomen područja – Jasenovac, njegovoj sudbini u vrijeme Domovinskog rata i akcijama na njegovoj obnovi, ali, na žalost, nije tiskan. Bez ikakva objašnjenja članovima Povjerenstva o razlozima povlačenja predloženog teksta, tiskan je informativni listić s informacijama o programima Ministarstva kulture RH na poslijeratnoj obnovi Spomen područja – Jasenovac.

“Prijedlog muzeološke koncepcije novoga stalnog postava Memorijalnog muzeja Jasenovac” predan je Ministarstvu kulture 3. prosinca 1999. godine.

Prema predloženoj sadržajnoj strukturi na novom postavu prezentiralo bi se djelovanje logora od njegova osnutka u drugoj polovici 1941. godine do dolaska Zemaljske komisije Hrvatske za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u svibnju 1945. godine. Zbog mnogobrojnih žučljivih rasprava u tisku o prenamjeni Spomen područja – Jasenovac u mjesto odavanja počasti svim žrtvama Drugog svjetskog rata, naglašena je činjenica da se dosadašnji kontekst povijesne i emotivne simbolike Jasenovca neće mijenjati, ali da će se u obzir uzeti i neke poznate, dosad izostavljene ili marginalizirane činjenice o osnivanju, djelovanju, prestanku rada i stvarnom broju žrtava. Zbog nedostatka izvorne muzejske i arhivske građe, otuđene u vrijeme Domovinskog rata, predložena je kombinacija klasičnog (inscenacija ulaza u logor, makete, vitrine s originalnim predmetima) i multimedijalnog (film, video-animacija, kompjutori) načina muzeološke prezentacije. Ovakav način muzeološke prezentacije omogućio bi da se u relativno skromnim dimenzijama izložbenog prostora prezentira veliki broj najraznovrsnije arhivske i fotografske građe (baze podataka), te zadovolji interes posjetilaca različitih profila i dobi. Istovremeno ona omogućava kontinuirano nadopunjavanje osnovnog sadržaja novim znanstvenim spoznajama i otuđenom muzejskom građom kada (i ako) se ona vrati u vlasništvo Republike Hrvatske. Uz angažiranje vanjskih suradnika stalni postav trebao je biti realiziran do 22. travnja 2000. godine.

Izložba “Proboj logoraša, 22. travnja 1945.

Kako povratnu informaciju o prihvaćanju ili odbijanju predložene muzeološke koncepcije Povjerenstvo još uvijek nije dobilo, de facto je onemogućeno u daljnjem radu na izradi stalnog postava.

U veljači ove godine suočeno s nemogućnošću realizacije prve faze novoga stalnog postava u predviđenom roku, Povjerenstvo je za obilježavanje 55. obljetnice proboja zatočenika iz logora Jasenovac predložilo tematsku izložbu: “Proboj logoraša 22. travnja 1945. godine”.¹²

Razlog za odabir ove teme bio je višestruk: postojanje određene količine arhivske i muzejske građe u Državnom arhivu Hrvatske i Hrvatskome povijesnomu muzeju, mogućnost inkorporiranja teme u budući stalni postav kao i značaj samog događaja kojeg se upravo ove godine obilježava 55. obljetnica.

U noći 21. na 22. travnja 1945. godine natiskani u mračnoj zgradi postolarske radionice posljednji muški zatočenici Koncentracionog logora Jasenovac mogli su birati između sigurne i skore smrti i neizvjesnog pokušaja proboja. Ustaška straža pred vratima, brisani prostor do logorske žice i “stražara” s mitraljescem do logorskih vrata postao je put prema životu dijela zatočenika, a odluka o prelasku toga puta potvrda njihova ljudskog dostojanstva u odabiru vlastite sudbine.

Idejna koncepcija je prihvaćena i uz veliki trud svih članova Povjerenstva realizirana u predviđenom roku.¹³

Odabirom izvornih fotografija, dokumenata i predmeta, izradom sheme logora i mjesta Jasenovac s ucrtanim objektima logora, te načinom likovnog oblikovanja izložbe pokušali smo sugerirati i reafirmirati jedno kratko (od početka travnja do sredine svibnja 1945. godine), ali značajno razdoblje iz četverogodišnjeg postojanja Koncentracionog logora Jasenovac. Smeđa boja zemlje, crvena boja krvi i cigli, crna boja paljevine, tkanina nabacana preko panoa poput mase odjevnih predmeta i deka koje je Komisija zatekla zakvačene za logorsku žicu i drveni stupovi s logorskom žicom ispunili su neatraktivnu izložbenu dvoranu dajući joj jedan sasvim novi oblik i dimenziju, dimenziju predvorja pakla, što je Jasenovac doista i bio.¹⁴

Bilješke:

1. Koncentracioni logor Dachau, u Gornjoj Bavarskoj, nakon oslobođenja u travnju 1945. godine gotovo je srušen sa zemljom. Naknadno su rekonstruirani svi logorski objekti.
2. Autor idejne koncepcije bila je Katarina Dešković.
3. Ova skulptura i 17 fotografija velikih dimenzija na zidu izložbene dvorane bilo je jedino što je sačuvano od interijera Memorijalnog muzeja.
4. Radovi na održavanju okoliša (210 km²): uklanjanje korava, košenje trave, obrezivanje grmlja i grana drveća i danas predstavljaju jednu od najvećih stavki održavanja Spomen-područja Jasenovac.
5. O logoru Jasenovac snimljeno je 5 dokumentarnih filmova: “Jasenovac 1945” (režiseri Gustav Gavrin i Kosta Hlavaty), “Jasenovac” (režiser Bogdan Žižić), “Krv i pepeo Jasenovca” (režiser Lordan Zafranović), “Evangelje zla” (režiser Gojko Kastratović i “Jasenovac” (režiser Fadil Hanžeković). Svi filmovi, prikazivali su se u kino-dvorani prema željama posjetilaca.
6. Autori idejne koncepcije bili su Dragoje Lukić i Antun Miličić.
7. Prema mikrofilmiranim knjigama inventara i popisima muzejske građe u Memorijalnom muzeju prije Domovinskog rata čuvalo se sveukupno 4088 predmeta (fotografija, dokumenata, predmeta i sjećanja logoraša).

8. Prema informaciji RTV Beograd od 7. veljače 1992. dio muzejske grade prenesen je u Bosnu i Hercegovinu.
9. Prije Beograda, mogli su je vidjeti stanovnici Beča (1995.g.) i Novog Sada, kao i sudionici Konferencije o Jasenovcu održane u New Yorku 1997. godine.
10. Naslov teksta Igora Kolovrata "Arhiv i muzejska zbirka Spomen područja Jasenovac od 1991. godine trune u stanu bivšeg kustosa Sime Brdara u Bosanskoj Dubici", objavljeno u "Globusu" br. 457 od 10. rujna 1999. godine, otkriva nam tajnu gdje se sada nalazi, vjerojatno, samo dio otudene muzejske grade.
11. Izložbu je postavila Radionica Hrvatskoga povijesnog muzeja.
12. Svake godine u prisutnosti logoraša, domaćih i stranih gostiju, 22. travnja održava se svečana komemoracija u znak sjećanja na proboj logoraša.
13. Izložba je popraćena katalogom. Autori izložbe i kataloga: Nataša Mataušić, viši kustos Hrvatskoga povijesnog muzeja i Jelka Smreka, kustos Spomen područja - Jasenovac.
14. Ovim putem još jednom zahvaljujemo Državnom arhivu Hrvatske i Hrvatskome povijesnome muzeju iz Zagreba na posudbi izuzetno vrijedne arhivske i muzejske grade.

Summary:

About the Jasenovac concentration camp

Founded in the summer of 1941, near the village of Jasenovac on the left bank of the river Sava as a place of interment, forced labour and the liquidation of a large number of Serbs, Jews, Gypsies and Croats who we opposed to the Ustashe regime, the Jasenovac concentration camp was active through the entire period of the Independent State of Croatia. The camp was divided into several camp units, and the camp had farms in the surrounding villages. In April of 1945 the Ustashe authorities decided to liquidate all the inmates and burn the camp. On April 22nd 1945 600 male prisoners attempted to break out of the camp. Out of this number, 91 survived. Out of 176 prisoners in the "Kožara" camp unit, only 11 managed to save themselves.

The first inspection of the condition of the camp was made, after the arrival of the 21st Serbian Division on May 2nd, by the Croatian Regional Commission for Identifying Crimes Perpetrated by the Occupation Forces and Collaborators from Nova Gradiška on May 11th 1945.

While numerous Nazi camps in Europe were preserved or restored, in Jasenovac all trace of the camp was destroyed. It was as late as in 1963 that the space began to be cleared, and in 1964 construction began of the central monument the Stone Flower that is always turned towards the sun. The author of the monument was the architect Bogdan Bogdanović.

The idea concerning the establishment of a memorial institution was realised on July 1st 1968 with the establishment of the Jasenovac Memorial Site, and four days later with the opening of

the Memorial Museum. In only 16 months the project was elaborated, construction of buildings including a film theatre, and the permanent exhibition was put up; the exhibition was the work of the Museum of the Revolution of the People of Croatia from Zagreb. The museum exhibition was renewed in 1988 in cooperation with curators from Novi Sad.

In the beginning of the Patriotic War in Croatia, the museum was still open, but in August 1991 Serb workers did not return from their holidays. The remaining workers stored the exhibits and, in cooperation with the Museum Documentation Centre the holdings were captured on microfilm. Unfortunately, the museum holdings were not evacuated, and Jasenovac was attacked on September 25th; the army of the "Republic of Srpska Krajina" entered it on October 8th. The museum was devastated and the holdings were secretly moved first to Bosnia and then to Belgrade. On April 22nd 1997 an exhibition was opened in Belgrade with a catalogue in two languages nad photographs and photocopies of documents that were taken from the Jasenovac Memorial Museum. After the liberation of this region in May of 1995, a special Ministry of Culture Commission for the Listing and Assessment of War Damage determined the situation and prepared a comprehensive professional documentation for the return of the museum and archives materials that were taken. The Ministry appointed a Committee charged with elaborating the proposal for the museum exhibition.

First of all, mines had to be cleared from the area, museum buildings restored and the monuments, the Stone Flower by Bogdan Bogdanović and the relief by Dušan Džamonja To the Victims of Fascism, had to be restored and conserved. In 1999 an informative exhibition "Jasenovac 1991-1999" was put up with three thematic sections with exhaustive information about the establishment of the camp, the activities of the Jasenovac Memorial Site, its fate in the Patriotic War and activities undertaken in postwar reconstruction. Unfortunately, the text was withdrawn without explanation, but the exhibition was put up.

Because of the lack of original material, the proposal of the museological concept for a new permanent exhibition at the Jasenovac Memorial Museum involved the combination of a classical and multimedia presentation until the original museum and archive holdings are returned to the custody of the Republic of Croatia.

On the occasion of the marking of the Escape of the Inmates on April 22nd 1945, a thematic exhibition was put up. Its design † using the brown colour of the soil, the red of blood, the black colour of burnt remains and pieces of torn clothing hanging from barbed wire fencing of the camp – conjured up the image of the gates of hell that Jasenovac indeed was.